

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

УДК 2-1.27(272/278)

Вікторія Любашенко

Поняття Реформації у словникових виданнях: розмаїття інтерпретацій

Узагальнюється науковий доробок світової історіографії в розкритті поняття «Реформація», представлений у давніх і сучасних словникових виданнях. З'ясовується етимологія слів «реформа» і «реформація» у сенсі якісних перетворень, спрямованих на відновлення чогось або новий результат. Головне місце надано проблемі класифікації широкого і вузького, світського і церковного підходів у розумінні феномена Реформації, розмаїттю їх концептуальних інтерпретацій, що в них представлена ціла низка соціальних і духовних процесів, історичних подій, постатей, релігійних феноменів, які з'ясовують передумови і різні моделі церковної реформи в Європі за пізнього Відродження і ново-модерної доби. Розкрито змістовне навантаження словосполучень «релігійна», «протестантська» і «католицька» Реформація, а в протестантській Реформації – її конфесійної (лютеранська, кальвіністська, англіканська) і регіонально-національної (німецька, англійська, французька, чеська та ін.) конкретизації. Спеціальна увага надана порівнянню в сучасних енциклопедичних виданнях понять Реформація і Контрреформації, а також обґрунтуванню ролі протестантизму в Реформації, котре подекуди зумовлює їхнє ототожнення.

Ключові слова: реформа, Реформація, протестантизм, Контрреформація

Lyubashchenko Viktoriya

The concept of the Reformation in dictionary editions: Diversity of interpretations

Summarizes the scientific achievements of world historiography in discovering the concept of «Reformation», represented in ancient and modern editions of dictionaries. It turns out the etymology of the word «reform» and «reformation» in the sense of qualitative changes aimed at restoring something or a new result. Main attention has paid to the problem of classification of broad and narrow, secular and religious approaches to understanding the phenomenon of the Reformation. In a variety of conceptual interpretations are a number of social and spiritual processes, historical events and figures of religious phenomena, which clarifies preconditions and different models of church reform in Europe in the late Renaissance and New modern age. Reveals the substantive content compound words «religious», «Catholic» and «Protestant»

Reformation, and the Protestant Reformation – it confessional (Lutheran, Calvinist, Anglican) and regional-national (German, English, French, Czech, etc.) Specification. Special attention has paid to comparison modern concepts the Reformation and the Counter-Reformation, and the role of Protestantism in the Reformation, which sometimes leads to their identification.

Keywords: reform, Reformation, Protestantism, Counter-Reformation

Питання визначення поняття Реформації є одним з найбільш дискусійних у наукових студіях. Це наочно віддзеркалено у словникових виданнях, які позиційовані в історіографії як узагальнення і квінтенсенція набутих теоретичних напрацювань у тій чи іншій галузі знань. Стосовно Реформації маємо справу з величезним, без перебільшення, корпусом енциклопедичних і спеціальних словників – і давніх, які побачили світ ще у XVII ст., і сучасних, що пропонують різні підходи до інтерпретації та визначення цього поняття. Огляд зазначених підходів і їх концептуальна класифікація засвідчують: дійшовши свого 500-літнього ювілею, Реформація залишається феноменом, який усе ще виглядає недовивченим і якого не вдається «вкласти» в жорсткі категоріальні рамки. Спробуємо у цьому пересвідчитись. Звернімось до різноманітних словникових видань – насамперед тих, що тлумачать значення слова «реформація» (адже визначення будь-якої категорії починається з її походження), і, безперечно, тих, що розкривають усе розмаїття Реформації як історичного явища.

Отже, спочатку про етимологію. Латинське слово *reformātiō* [*refōrmo*, *reformātus*, *reformātiōnis*] означає перетворення, преображення, виправлення, часто ще – відновлення і повернення. Тому той, хто здійснює перетворення чи виправлення, є реформатором. Найближчим до цього значенням у словниках з латинської мови є слово *re-fōrmo* (*reformāvi*, *reformātum*, *reformāre*) – преображати, перетворювати, покращувати, відновлювати, змінювати. В «Оксфордському латинському словнику» або «Латинсько-російському словнику» Й. Дворецького, що покликаються на давні грецькі і латинські тексти (Луція Аннея Сенеки, св. Августина Аврелія, римського імператора Юстиніяна та ін.), реформація тлумачиться як трансформація, перебудова, зміна форми – у зовнішньому вигляді чи звичках, суспільному житті чи юридичній практиці, як перетворення чогось у нову форму або відновлення чогось усталеного у більш сучасній моделі. Ілюстрації подібних значень різноманітні: у медицині це може бути зміна форми застосування

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

ліків (приклад з Луція Апулея), у царині етики (Сенека) – реформа моральної норми. Тлумачні словники у визначенні слова «реформа» враховують його корінь «forma, formae» (форма, явище, образ, встановлений взірець, сукупність прийомів чи умов) і смислову приставку «re-» (зворотна дія, відновлення, повтореність, протиставлення). Відтак поняття реформи зазвичай трактоване не простою, а суттєвою зміною якихось форм і явищ, об'єктів чи дій, за якої відбуваються їхні якісні перетворення, спрямовані на відновлення чогось або новий результат. Таке розуміння максимально зближує слова «реформа» і «реформація», часто зумовлюючи їх синонімію.

Розкриття змістовного наповнення якогось поняття враховує не лише його етимологію і можливі синоніми, а й обставини виникнення, сфери застосування, історичну змінюваність, подібні з чимось і специфічні характеристики. Тож у багатьох словниках поняття реформації (з малої букви) спочатку подане в його лінгвістичному сенсі, ґрунтованому на корені «форма». Потім це поняття розкривається через історичну реальність, що в ній воно набуло ширшого концептуального значення, за якого феномен Реформації отримує нове – власне значення (Реформація з великої букви).

І у першому, і другому випадках ідеться, передусім, про реформацію як реформу, що уособлює, уточнює, конкретизує певні зміни у різних аспектах духовного чи суспільного буття. Поняття реформації як реформи присутнє у тлумачних словниках американського філолога XVII–XVIII ст. Н. Вебстера, німецького абата XVIII ст. Е. Вейсмана, російського лексикографа XIX ст. В. Даля, у ранніх і сучасних редакціях Оксфордського та Американського (Вебстеровського) словників англійської мови. У «Словнику Французької академії наук» поняття *réformation* тлумачиться як заходи щодо реформи, покликані відновити стару або створити нову, кращу форму. Це можуть бути реформи дисципліни, релігійного устрою, правосуддя, фінансів тощо. У «Німецько-латинському і руському лексиконі» Е. Вейсмана «різні реформації» засвідчують прагнення людей проявити себе із користю на державній ниві.

«Католицька енциклопедія» за редакцією В. Задворного наводить приклади застосування слова «реформація» в християнстві. Так, воно було вжите вже у Вульгаті (IV ст.) бл. Ієроніма Стридонського

і перекладалось з грецьких слів μεταμορφῶω і μετασχηματίζω для позначення «нового творіння», тобто перетворення людини відповідно до образу Божого (Рим. 12:2; Фил. 3:21). Звертались до цього слова ранньохристиянський письменник Квінт Септимій Тертуліан і отець Церкви св. Амвросій Медиоланський. Відповідно до св. Августина Аврелія, первородний гріх спотворив («деформував») людину, й лише Господь може повернути їй, відновити («реформувати») Свій образ [1, с. 156–162]. У середні віки терміном reformatio позначались виправлення у політиці чи культурі; у церковній лексиці він означав часто не створення чогось нового, а повернення початково встановленого Богом. Поряд з reformatio чи reformatio у тому ж значенні вживались renovatio (оновити), restitutio (відновити), corrigio (виправити). Приклади цих уживань фіксуються у багатьох церковних документах.

У новому концептуальному розумінні, пов'язаному з європейськими подіями пізнього Середньовіччя і Нового часу, Реформацію тлумачать зазвичай як релігійний рух, спрямований на реформування вчення та організацію християнської Церкви. Відповідно до онлайн «Енциклопедії Кольєра», він виник у деяких німецьких землях на початку XVI ст., швидко поширився на більшій частині Європи, призвів до відокремлення від Апостольської столиці частини вірян і появи нової форми християнства. При цьому у багатьох випадках йдеться про реформи, що охопили не лише Церкву (і не лише XVI ст.), а також суспільне, політичне, духовне життя Європи у переддень новомодерної доби. В «Енциклопедичному словнику» Ф. Брокгауза та І. Ефрона Реформація є однією з найбільших подій всесвітньої історії, якою позначається період Нового часу, що охоплює XVI ст. і першу половину XVII ст. («реформаційний період», 1517–1648). «Часто цю подію називають релігійною (церковною) Реформацією, хоча насправді вона мала значно ширше значення, будучи важливим моментом як в релігійній, так і в політичній, культурній і соціальній історії Західної Європи» [2, с. 634]. Це визначення Н. Карєєва відтворене в енциклопедичному словнику «Християнство» за редакцією С. Аверінцева.

Водночас у баченні причин історичної Реформації, її головного змісту і наслідків давні і сучасні словники – тлумачні, енциклопедичні,

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

спеціально наукові (історичні, філософські, релігієзнавчі) та церковні – демонструють неабияке концептуальне розмаїття, пов'язане почасти з різними методологічними підходами, давніми чи сучасними оцінками цього феномена в історіографії.

Узагальнення цих підходів доводить: більшість словників пропонує широке визначення Реформації, яке не обмежується церковною цариною, а вважає її частиною соціальних, політичних, духовних перетворень. За такого розуміння Реформація ототожнюється з реформою як дією, спрямованою на перетворення у різних сферах, а найбільше – у релігійно-церковному житті.

За широкого підходу виявляємо варіанти, в яких акцентовано на різних пріоритетних чинниках Реформації.

Перший варіант. Головним рушієм і навіть сутністю Реформації названо соціокультурні (з домінантою на соціальні) перетворення, які детермінують релігійні. В «Енциклопедичному словнику Гранат» Реформація є «сукупністю соціальних, політичних і культурних рухів», що через них частина країн Європи «відпала» від Католицької Церкви. І «тільки загальна господарська і суспільно-політична ситуація XVI ст. зуміла створити передумови для перемоги Реформації» [3, с. 579]. Подібне розуміння наслідує значно мірою позитивістську методологію, за якої історичні події відображають, передусім, економічні і політичні, а не духовні – релігійні, етичні, культурні процеси. Тому корені Реформації тут зосереджені головно у суспільному житті (занепаді феодалізму, зародженні вільного ринку і капіталу, створенні національних держав, піднесенні міського руху, економічній і політичній енергії народжуваного «середнього» класу). Ще більша соціологізація властива матеріалістичному погляду, який соціальну домінанту історичного процесу вбачає у класовій боротьбі, мотивованій економічними і політичними інтересами. При цьому зміни в релігійному житті постають «ідейним виразом класової боротьби в релігійній оболонці». (У «Нотатках про Німеччину» Ф. Енгельс зазначав: німецьке бюргерство здійснило свою революцію, яка, відповідно до духу часу, проявилася у релігійній формі – у вигляді Реформації).

Тож у «Радянській історичній енциклопедії» Реформацію тлумачено «соціально-політичним та ідеологічним рухом, який набрав форми боротьби проти католицької церкви», адже через релігійний характер

середньовічної ідеології Реформація ще не «спрямувалась безпосередньо проти феодальної держави, політичної надбудови феодального суспільства, а проти її релігійної надбудови – католицької церкви, що надавала релігійну санкцію існуючому феодальному ладу» [4, с. 23]. У «Філософській енциклопедії» Реформація також – широкий і різнорідний соціальний рух у більшості країн Європи XVI–XVII ст., що мав антифеодальний характер, зумовивши виникнення «нового різновиду християнства» [5, с. 503]. І у новішому «Філософському словнику» за редакцією І. Фролова знову йдеться про «широкий антифеодальний та антикатолицький рух», «першу, ще незрілу буржуазну революцію» [6, с. 492]. А ось Б. Рассел завбачив у Реформації радше соціально-національну революцію, «складний багатосторонній рух», що був «переважно протестом північних націй проти відновлення панування Риму», в якому «поєдналися національні, економічні, моральні мотиви» [7, с. 245–246].

Другий варіант. Головним рушієм Реформації названо духовні чинники – культуру, мораль, релігію, що постають у синтезі (особливо за пізнього Середньовіччя) і каталізують соціальні зміни. А в центрі духовних перетворень XV–XVI ст. перебуває Церква. Приклад такого підходу дає «Енциклопедія світових релігій. Британіка» за редакцією Я. Сафра, де Реформація є «релігійною революцією у Західній Церкві в XVI ст.», що мала «далекосяжні політичні, економічні та соціальні наслідки», ставши підґрунтям нової релігії – протестантизму. Серед її передвісників названі П'єтро Вальдос і св. Франциск з Асизу, а симпатиками – ліберальні католицькі мислителі XVI ст. [8, р. 911–912]. В «Енциклопедії філософії» Д. Бочерта Реформація – це духовна криза XVI ст., що призвела до розділення Західної Церкви. Подібні визначення уникають соціальної детермінації духовного буття і визнають важливу, а за пізнього Середньовіччя – навіть ключову роль Церкви у суспільних відносинах, її здатність до істотного впливу на вектор історичного розвитку. У «Словнику з іудео-християнських відносин» за редакцією Е. Кесслера та Н. Уенборна Реформація означає одну з найбільших революцій в історії західної думки, яка зламала релігійну монополію Риму, витворивши альтернативні католицьким ідеї, запропоновані протестантизмом.

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Такий акцент на релігійно-культурній домінанті часто акумулюється у словосполученні «релігійна Реформація», широко представленого у словниках.

Синтетичні варіанти. Однак найчастіше сутність Реформації тлумачиться у сукупності релігійних і соціокультурних чинників, які в різних ситуаціях по-різному виявляють себе у ході широких перетворень нової Європи. Наприклад, релігієзнавче видання Польської Академії наук «Релігія. Енциклопедія» розглядає Реформацію як соціокультурне і релігійно-церковне явище. Її ж головна причина вбачається у духовному надбанні класичного і пізнього Середньовіччя. При цьому підкреслюється особлива роль Реформації у церковних змінах: вона є рухом релігійного, богословського і соціального розвитку у лоні матері Західної Церкви у XVI ст. і на початку XVII ст., що виокремив з католицизму лютеранство і кальвінізм. За виданням: метою перших реформаторів було відновлення імпульсу релігійного життя як у Церкві, так і в усьому суспільстві.

Французька онлайн «Універсальна енциклопедія» враховує і загально-коренево, і спеціально-історичне значення Реформації та фіксує її регіональні особливості. Тут *réformation* є передусім реформою. У релігійній царині це – реформа календаря чи релігійного ордену, в юриспруденції – виправлення і зміна закону вищим адміністративним чи судовим органом, у політичному житті – реформа короля Людовіка XIV від 16 вересня 1669 р. щодо прав і обов'язків дворянства у Бретані. Наступне значення – *Réformation* асоціюється з реформами у Західній Церкві впродовж XV–XVI ст. І вже останнє місце надано протестантизму як продукту релігійної Реформації. В «Енциклопедичному словнику» Г. Мейера поняття *Reformation* (реконструкція, поліпшення) розкривається як: а) політична реформа 1523 р. саксонського кайзера Фрідріха III; б) юридична категорія для позначення зміни судового рішення; в) релігійний рух XVI ст., спрямований проти папства, що став генезою протестантських церков. Цей рух підготували суспільні (зокрема й географічні відкриття), культурні (відродження мистецтва і науки та винахід друкарства) і релігійні зміни (занепад церковних учительства і моралі, посилення універсалістських зазіхань Риму), а ще – спроби відновлення Церкви, розпочаті реформаторами Джоном Вікліфом і Яном Гусом та церковними соборами XV ст. у Пізі, Кон-

станці, Базелі. В «Новій Енциклопедії. Британіка» поняття Reformation тлумачиться як суспільно-політичні і церковні реформи англійського короля Генріха VIII у 1497–1528 рр., а також як релігійна і політична революція XVI ст., що зумовила часткове розшарування Західної Церкви і створення національно-регіональних церков, які, відкинувши дещо з доктрин, ритуалів і практики середньовічної Церкви, насамперед Месу і верховенство єпископа Риму, отримали назву протестантських. «Словник Християнської Церкви» за редакцією Ф. Кросса та Е. Лівінгстона поняттям Реформації позначає реформаторські заходи у Західному Християнстві впродовж XIV–XVI ст., а також назву праці Кентерберійського архієпископа Томаса Кранмера «Реформація церковних законів» (1553), в якій піддано критиці канонічне право Католицької Церкви пізнього Середньовіччя.

У багатьох виданнях широке поняття Реформації розкривається на прикладі різних країн. Нова «Шафф-Херцог енциклопедія релігієзнавства» у загальноєвропейську Реформацію включає Богемію, Угорщину і Польщу. Х. Хіллербранд в «Історичному словнику Реформації і Контрреформації» засвідчує регіональні особливості Реформації та її вплив на політичні і культурні процеси у багатьох країнах Західної і Східної Європи. Ш. Еванс в «Енциклопедії історії» показує поширення ідей Реформації у Новому Світі.

У деяких словниках до того ж особливо акцентовано на національних особливостях Реформації – і це зумовлює застосування словосполучень німецька, швейцарська, чеська, польська та інші регіональні Реформації. Так, «Словник з англійської історії» сера С. Лоу і Ф. Пуллінга розкриває феномен національної Реформації на прикладі Великої Британії. Автори виокремлюють три головні причини, що підштовхнули Англійську Церкву до реформи: 1) незадоволеність теорією і практикою папського верховенства, 2) бажання реформування ієрархії і церковних порядків, 3) переконання у відході середньовічної Церкви від учення Христа та апостолів, від традицій давньої Церкви. Перша причина зумовила законодавчі ініціативи англійського короля Генріха VIII, покликані позбутися невиправданого втручання з боку папи і тяжких поборів, якими папство пригноблювало християнство часів Великої Схизми. Друга причина призвела до реформаційних соборів XV ст., які, натомість, «не спрацювали».

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Тож в Англії з'явилась програма реформ, запропонована професором Оксфордського університету Джоном Вікліфом і розпочата (секуляризація і закриття монастирів) Йоркським архієпископом Томасом Волсі. Ця програма і стала суттю Англійської Реформації. Саме її втілював Генріх VIII, який, натомість, відкинув ідеї Мартіна Лютера. Відтак, Англійська Реформація XV–XVI ст. мала не протестантський, а реформаторський вимір, спрямований на повернення до церковних підвалин нерозділеного християнства.

Широкий підхід до розуміння Реформації виводить її за рамки XVI ст. Це реалізується зазвичай у визнанні передреформаційного (pro-Reformation) і постреформаційного (post-Reformation) періодів. За першого закладались її передумови і програми у різних сферах суспільного і церковного життя, в діяльності католицьких гуманістів і реформаторів Джона Вікліфа, Яна Гуса, Ніколая Кузанського, Еразма Роттердамського та ін. Ідеться тут і про церковно-опозиційні (визнані Церквою еретичними) та мирянські рухи на зразок громад лолардів і «Друзів Бога» у Північній Європі, а також про соборний рух XV ст., спрямований на еклезіальну реформу Західної Церкви. Релігієзнавча енциклопедія Польської Академії наук «Релігія. Енциклопедія» згадує також галіканізм з його оскарженням надмірної влади папства над національними церквами і рух Нового благочестя, який підкреслював важливість індивідуальної релігійності. Початок Реформації, як бачимо, часто сягає XV і навіть XIV ст. Він охоплює події і явища, котрі зумовили реформи у Католицькій Церкві ще до протестантизму. У багатьох країнах період передреформації збігається з пізнім Відродженням, насамперед у Північній Європі.

Постреформація також охоплює чимало явищ не лише XVI, а також XVII ст. Це, зокрема, і нові католицькі ордени, насамперед Орден Ісуса, які опонували протестантизму, і Тридентський собор (1545–1563), що розпочав реформи у Західній Церкві. (Цей період у багатьох країнах збігається з Контрреформацією). У подієве поле Реформації включаються також релігійні війни (між католиками і протестантами та різними протестантськими течіями), політична, пов'язана з релігійними протиріччями, боротьба (прихильників і противників Реформації у Німеччині, Франції, Швейцарії, Англії), національно-визвольні процеси у Чехії і Нідерландах. Відповідно до німецького історика Леопольда фон

Ранке, епоху Реформації завершують часто 1648 роком – підписанням Вестфальського миру, який поклав край Тридцятилітній війні, а, отже, і тривалому релігійно-політичному протистоянню католицьких і протестантських володарів Європи.

У багатьох словниках широке поняття Реформації тісно пов'язане з Відродженням, яке підштовхнуло її, визначивши особливості розвитку у різних країнах, і, попри певні національні відмінності, зробило загальноєвропейським явищем. При цьому, приміром, «Радянська історична енциклопедія» називає Ренесанс передвісником Реформації в її боротьбі з Католицькою Церквою, адже «удар по католицькому світогляду наніс ще гуманістичний рух епохи Відродження, який ідейно підготував реформаційний рух» [4, с. 24]. А ось релігієзнавча енциклопедія Польської Академії наук «Релігія. Енциклопедія» вважає, що Реформація була якраз негативною реакцією на гуманізм і секуляризм ієрархії епохи Відродження. Ці, на перший погляд протилежні, оцінки врівноважує визнання двох ідейних типів Ренесансу – Італійського (ширше класичного) і Північного, а також регіональних (національних) моделей відродження, які в кінці XV ст., ще більше у XVI ст. відбулись у Центральній і Східній Європі.

«Критичному оглядові ідей, подій і рухів, якими позначена європейська історія між 1300 і 1700 рр. – від першого розквіту Ренесансу у Флоренції до завершення громадянських війн», присвячена «Енциклопедія Відродження і Реформації» за редакцією Дж. Патріка. У ній вказаний період становить єдину «епоху Відродження і Реформації». Порівнюючи ці історико-культурні феномени, видання показує своєрідне відображення ренесансного *Ad Fontes* у реформаторських програмах католицьких і протестантських діячів, з'ясовуючи спадковість Ренесансу у Реформації (в критиці Церкви, утвердженні особистості, духовному партикуляризмі) і, водночас, їх відмінність, спричинену дихотомією світського (класичний Ренесанс) і християнського (Північний Ренесанс) гуманізму. На початку XVI ст. ідейна відмінність між Північним Ренесансом і Реформацією поступово розвивається: остання, фактично, перебирає місію національного відродження там, де суспільні перетворення поєднуються з потребами розвитку національних держави, культури, Церкви. Синтез національного відродження і Реформації фіксовано у цілій низці країн Західної і Східної

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Європи другої половини XVI – початку XVII ст., засвідчено у багатьох подіях суспільно-культурного життя (розвиток книгодрукування, національних освіти і мови, створення біблійних перекладів) і творчості видатних ренесансних постатей «золотої ери» культурного піднесення у Франції, Англії, Нідерландах, Чехії, Угорщини, Польщі. Виводячи галерею діячів Відродження і Реформації, інше видання («Ренесанс і Реформація, 1500–1620: бібліографічний словник» за редактуванням Д. Карнея) показує еволюцію духовного конфлікту протестантських реформаторів і католицьких гуманістів.

Отже, широке визначення Реформації як складової соціальних, політичних і релігійних процесів і, водночас, як своєрідного вияву їхнього синтезу властиве більшості словників. При цьому визнається безумовна скерованість цього синтезу у радикальні зміни церковного життя, що були сфокусовані на проблемі реформи Церкви. У «Філософській енциклопедії» (1967) «безпосередньою метою» Реформації названо реформу католицизму, а протестантизм – важливим продуктом Реформації. Остання, водночас, взагалі може обмежуватись раннім протестантизмом і навіть певною протестантською Церквою, наприклад, лютеранською – як в «Енциклопедії філософії» Д. Бочерта. Її автор зазначає, що іноді розгляд Реформації починають з попередніх церковно-опозиційних рухів і простягають на релігійні конфлікти XVII ст., однак він вважає: цей розгляд слід позначати 1517 (появою «95 тез» Мартіна Лютера) і 1550 роками, «коли церковна непримиренність між протестантами і католиками стала неминучою».

Така конфесійна конкретизація зумовлює застосування у словниках словосполучень лютеранська, кальвіністська, англіканська Реформації.

Вузьке тлумачення Реформації зводить її винятково до релігійного руху, який постав у Західній Церкві, спричинив її розкол і втілюється у протестантизм. У новій «Шафф-Херцог енциклопедії релігієзнавства» цей релігійний рух XVI ст., «найбільший з часу раннього християнства», і є сутністю Реформації. Він поділив Західну Церкву на дві частини, зумовивши появу євангельських спільнот, які утворили три гілки – лютеранську, кальвіністську, англіканську, з котрих вийшли наступні протестантські течії. За виданням, це був насамперед не політичний,

філософський чи літературний, а релігійний і моральний» рух, який, протестуючи проти зловживань Церкви, звернувся до Біблії «в її простому розумінні». Йому передували «реформатори до Реформації», піднесення національних мови і свідомості, гуманізм і Відродження, тому «євангельські церкви претендують на свою частку у спадщині всієї попередньої історії».

Істотне наповнення Реформації протестантизмом властиве зазвичай церковним словникам, в яких оцінка її сутності та історичної ролі визначається конфесійними і богословськими уподобаннями видавців. Відтак, церковні словники пропонують більш-менш чітку концептуальну конкретизацію: для католицьких і православних словників Реформація – це, переважно, релігійний розкол, який не здійснив, а спотворив реформу Церкви, для протестантських – відродження істинного християнства, повернення до Біблії та апостольського братерства. Наведемо кілька ілюстрацій.

«Католицька енциклопедія» зазначає, що поняття Реформації стосується релігійного руху, який постав у Західній Європі XVI ст. і був спрямований «нібито на внутрішнє оновлення Церкви». Насправді ж він призвів до «великого повстання проти неї, відмовившись від головних християнських вірувань». Причини цього слід шукати у суспільних і духовних процесах, починаючи від XIV ст. [9]. «Нова католицька енциклопедія» нагадує, що за Середньовіччя термін «реформація» в сенсі зміни форм чи норм був часто уживаний в Церкві. Перші протестантські реформатори якраз не послуговувались ним стосовно свого церковно-опозиційного руху. А, отже, його пізніше ототожнення з Реформацією є значною мірою умовним [10, р. 12–15]. В «Угорському католицькому лексиконі» Реформацією названо ідею реформи Церкви, яка, не будучи здійсненою у XV ст., у XVI ст. призвела до церковного розколу і виникнення протестантизму.

Прив'язку Реформації до протестантизму та її роль у розділенні християнського Заходу засвідчують православні словники. «Повний православний богословський енциклопедичний словник» [11, с. 1954] головну причину Реформації вбачає у «пошкодженні» Католицької Церкви, а мету – у «прагненні деяких католиків до її виправлення... через відступ від вчення і обрядів Вселенської Церкви». Провідниками Реформації тут постають Джон Вікліф, Ян Гус, Ієронім Празький, а та-

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

кож Мартін Лютер, «який завдяки проведеній ним реформації відвернув значну частину Європи від папи».

Зазначимо, що православні словники мало приділяють уваги Реформації, це поняття відсутнє в «Енциклопедії Східного православного християнства» за редакцією Дж. МакГуркіна, «Історичному словнику Православної Церкви» М. Прокурата, О. Голіцина і М. Петерсона, у більшості електронних словників. А в onlain «Відкритій православній енциклопедії Древо» стаття про Реформацію запозичена з «Енциклопедичного словника» Ф. Брокгауза та І. Ефрона.

Натомість для протестантських словників поняття Реформації вельми важливе та ототожнюється, насамперед, з протестантизмом. У «Теологічному енциклопедичному словнику» У. Елвела Реформація є саме протестантською, хоча і названа явищем, яке слід оцінювати у широкому духовному контексті. Це «рух релігійного відродження, що охопив Європу у XVI ст.» і був підготовлений вальденсами в Альпах, Джоном Вікліфом і лолардами в Англії, гуситами у Богемії. «Цей рух – не лише слід, накреслений самотньою кометою Лютера, він захопив інші, менші за масштабом світила». А «ранньою зіркою Реформації» був Еразм Роттердамський з його новаторським виданням Нового Завіту 1516 р. Словник ретельно розглядає головні причини Реформації, що коріняться у недоліках Католицької Церкви; це – зловживання пап і помилкова підстава папської влади, «церковний полон Слова Божого» і «захоплення Церкви» ієрархією, «змішання Божого і людського» і перевага чернечого життя, моральні вади духовенства та «узурпація посередництва» [посередництва Церкви між людиною і Богом у справі спасіння]. Неприйняття цього і спричинило Реформацію; вона «боролась з католицизмом пізнього Середньовіччя, який занепадав і котрому діячі Реформації протиставили віру апостолів і перших отців Церкви». Своїм «відновленням апостольської традиції у всіх деталях церковного життя» деякі найбільш радикальні діячі Реформації виступили за терпимість, релігійну свободу і відокремлення Церкви від держави. Видання відзначає також, що Реформація є невіддільною від її історичного контексту – політичного (незалежність національних держав), соціально-економічного (зростання міст і поширення торгівлі, перехід до грошової економіки і поява нової техніки, розвиток «середнього класу» і селянські повстання)

та інтелектуального (пов'язаного з Відродженням, особливо з християнським гуманізмом Північної Європи). Разом з тим мотиви і цілі Реформації «були суто релігійними» [12, с. 985–988].

В onlain «Менонітському лексиконі» (2010–2014) Реформація цілком виводиться з подій у Західній Церкві XV – початку XVI ст., які змусили багатьох вірян вийти з неї у 1520–1550 рр. і, на противагу католицькій ієрархії та владі папи, створити новий «народ Божий». Його попередниками були вальденси, лоларди, «натхненні Джоном Вікліфом», і гусити, ідеї яких вплинули на «біблійних гуманістів» і критиків Церкви пізнього Відродження. Синтезом антиклерикалізму і біблійного гуманізму стала діяльність Мартіна Лютера та інших протестантських реформаторів, котра, власне, і складає зміст Реформації.

Подібний церковно-домінантний підхід до Реформації представлений також у світських словниках. За оцінкою «Енциклопедії світових релігій» під редагуванням Р. Еллвуда і Г. Аллеса, головну причину застосування поняття Реформації до церковних змін XVI ст. слід вбачати в її прагненні усунути «зловживання і помилки у Церкві». А Х. Хіллербранд у своїх статтях в «Оксфордській енциклопедії Реформації» та «Енциклопедії релігії» за редагуванням Л. Джонса підкреслює не лише історичну «спадкоємність Реформації з попередніми реформами», а також традицію її звуження в історіографії рамками протестантизму. Автор пише: позаяк Католицька Церква за Середньовіччя «перебувала у центрі суспільства», її реформи (в етичній, богословській, літургійній царинах, а найперше – у системі керівництва) стали головним змістом Реформації. Натомість, масштаб соціальних і духовних викликів у переддень Нового часу вивів останню за релігійні межі, зробивши чинником політичних, суспільних, культурних перетворень («Реформація надала безліч стимулів для всіх сфер життя»). Спроби відповіді на ці виклики з боку Церкви у XV ст. не досягли успіху, не отримали належної богословської уваги. Це спричинило вихід з неї частини реформаторів, які у XVI ст. здійснили ревізію католицьких вчення і практики. Нарешті, після оприлюднення «Протестації» на Шпайерському рейхстазі 1529 р., що розділив прихильників папи і Мартіна Лютера, термін Реформація набув максимального зближення, почасти ототожнення з протестантизмом.

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

Зазначене пояснює словосполучення «протестантська Реформація» у багатьох словниках. В останній, десятій редакції online «Енциклопедії Британіка», яка розглядає Реформацію на надзвичайно широкому тлі суспільно-історичних і церковних подій, що «знаменують собою перехід від середньовічної до сучасної епохи в історії Європи», підкреслено: це поняття стосується саме протестантської Реформації.

Таке ототожнення у багатьох словниках здійснено, водночас, і з метою виокремлення протестантизму з релігійного контексту Реформації, в якому не меншого значення для християнства мали перетворення у Католицькій Церкві. Адже в релігійних процесах Реформації були акумульовані різні моделі церковної реформи. І визнання за протестантизмом статусу єдиної домінанти Реформації залишає поза увагою ті реформи, що їх здійснила Апостольська столиця у XVI і XVII ст. і котрі становили зміст «католицької Реформації». У вступі до першого тому «Оксфордської енциклопедії Реформації» зазначено: протестантська Реформація є надто вузькою дефініцією для позначення феномена Реформації, що має охоплювати усе релігійне життя Європи у XVI ст. Тому увага не лише до протестантської, а також і католицької Реформації спеціально зазначена в «Енциклопедії протестантизму» Г. Мелтона, «Енциклопедії раннього модерного світу. Європа. 1450 до 1789» за редакцією Дж. Деуалда, «Енциклопедії світової історії» М. Акермана, у багатотомній серії «Історичних словників релігій, філософій і рухів», зокрема у словниках з історії Католицької, Лютеранської, Кальвіністської, Англіканської церков та ін.

«Нова католицька енциклопедія» звертається до понять католицької і протестантської Реформації в статті, присвяченій Контрреформації; остання ототожнюється тут, насамперед, з церковною реформою, «позначає період католицького відродження від понтифікату Папи Пія IV до завершення Тридцятилітньої війни». Автори видання зазначають: термін Контрреформація «тривалий час вживався протестантськими істориками» й лише недавно ввійшов у католицькі довідники, набувши «іншого відтінку, бо в першу чергу стосується реформ, розпочатих у Католицькій Церкві». Власне, і Лютер був «католицьким реформатором», який, ставши протестантом, «перешкодив прогресу католицької Реформації, але не зупинив його... у цьому сенсі Контрреформація почалася за Лютера і ще не завершена» [13, р. 308–314].

На близькість, навіть синонімію понять Контрреформації і католицької Реформи (а «остання заступає Реформацію»), вказує «Католицька енциклопедія» за редакцією В. Задворного. Тут Контрреформація є «найменуванням різних аспектів оновлення в Католицькій Церкві». Видання застерігає від помилкового розуміння Контрреформації «лише як реакції проти протестантської Реформації». Насправді йдеться про «реформу – найбільш значну за всю історію Церкви» [14, с. 1263–1265]. Детально розглядає феномен Контрреформації «Енциклопедія католицизму» за редактуванням Ф. Флінна. Її зародження пов'язане тут з попередніми реформами Церкви (особливо часів понтифікату Папи Григорія VII) і чернецтва («кльонійська реформація»), творчості католицьких мислителів – Джона Вікліфа, Яна Гуса, Дезідерія, Хуана де Вальдеса, Реджінальда Поула, Гаспара Контаріні та ін. Вони підготували «розквіт католицької духовності» і перетворення у Церкві, що сприяло появі нових (теятинці, ораторіянці, єзуїти) і реформі старих (францисканці) орденів; реформуванню інституту папства і колегії кардиналів за Климента VII, Павла III і Павла V; підготувало Тридентський собор, його Декрети і Канони; активізувало католицьку місію у Новому Світі та Азії (Франциск Ксав'єр); піднесло нові духовні практики (Ігнатій Лойола, Тереза Авільська, Франциск Сальський) і розквіт католицького мистецтва [15, р. 197–201].

Зробимо попередні висновки. Як бачимо, словникові видання пропонують неоднакові, часом протилежні погляди на Реформацію. Різні методологічні і конфесійні підходи ускладнюють вироблення її єдиного, загальноприйнятого поняття. Натомість у всіх наведених прикладах маємо справу з визнанням: а) радикальних суспільно-політичних і культурних змін в Європі XV–XVII ст., які зумовили релігійну Реформацію; б) релігійної Реформації як реформи Західної Церкви у ранньомодерний час, яка набула різних моделей; в) протестантизму як продукту релігійної Реформації та однієї з моделей реформи, котра, натомість, призвела до виходу за межі Західної Церкви частини громад і вірних. Історичним наслідком цих процесів стало утворення нової християнської релігії, яка своїми контраверсійними поглядами і розмаїттям спричинила конфесіоналізацію і масштабне релігійне протистояння. Останнє розкрило глибинні протиріччя у

2. Реформація та її вплив на соціальні й культурні процеси в Україні

політичній і духовній царинах тодішньої Європи. Цей наслідок, власне, і зумовив розуміння протестантизму як важливої складової Реформації.

1. Католическая энциклопедия. — М. : Изд. Францисканцев, 2011. — Т. 4. — 1962 с.
2. Энциклопедический словарь. — СПб. : Тип. Акц. Общ. «Издат. дѣло», 1899. — Т. 26 А. — 960 с.
3. Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат. — М. : Ред.-изд. кооп. т-во «Гранат», 1938. — Т. 36, ч. 1. — 744 с.
4. Советская историческая энциклопедия. — М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. — Т. 12. — 972 с.
5. Философская энциклопедия. — М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1967. — Т. 4. — 591 с.
6. Философский словарь. — М. : Изд-во «Республика», 2001. — 719 с.
7. Рассел Б. Словарь разума, материи, морали / Б. Рассел. — К. : Изд-во «Port-Royal», 1996. — 265 с.
8. Britannica Encyclopedia of World Religions. — Chicago etc. : Encycl. Brit., 2006. — 1181 p.
9. The Reformation // The Catholic Encyclopedia [Electronic resource]. — New York : Robert Appleton Company, 1911. — Vol. 12. — Access mode: <http://www.newadvent.org/cathen/12700b.htm>.
10. The New Catholic Encyclopedia, Second Edition. — Detroit etc. : The Catholic University of America, 2003. — Т. 12. — 926 p.
11. Полный православный богословский энциклопедический словарь. — СПб. : Изд-во П. П. Сойкина, 1912. — Т. 2. — 2464 с.
12. Теологический энциклопедический словарь. — М. : Ассоциация «Духовное возрождение», 2003. — 1467 с.
13. The New Catholic Encyclopedia, Second Edition. — Detroit etc. : The Catholic University of America, 2003. — Т. 4. — 961 p.
14. Католическая энциклопедия. — М. : Изд. Францисканцев, 2005. — Т. 2. — 1818 с.
15. Encyclopedia of Catholicism. — New York : Infobase Publishing, 2007. — 670 p.